

Парасюк В.М., Парасюк М.В. Особливості правосуб'єктності юридичної особи. *Visegrad Journal on Human Rights*, 2018. № 2. С. 139-145. (стаття)

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ

Анотація

Статтю присвячено питанням структури та співвідношення елементів цивільної правосуб'єктності юридичної особи. На основі аналізу різних доктринальних підходів робиться спроба довести, що правоздатність та дієздатність юридичної особи володіють як рисами, характерними для всіх суб'єктів цивільного права, так і специфічними особливостями.

Ключові слова: юридична особа, цивільна правосуб'єктність, структура цивільної правосуб'єктності, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність.

Parasyuk V.M., Parasyuk M.V. Features of legal personality of a legal entity

Summary

The article is dedicated to the questions of structure and correlation of elements of civil legal personality of a legal entity. On the basis of analysis of different doctrinal approaches the author makes an attempt to prove that legal capacity and capability of legal entity has features typical to all subjects of civil law, as well as some peculiarities.

Key words: legal entity, civil personality, structure of civil legal personality, legal capacity, legal capacity, delictual capacity.

Постановка проблеми. Проблема сутності правоздатності юридичної особи, а також її правового становища при взаємодії з іншими учасниками цивільного обороту заслужено привертає увагу вчених. Однак багато теоретичних положень про сутність правосуб'єктності юридичної особи, вироблені у вітчизняній літературі радянського періоду і відображають суть централізованої економіки, і в умовах розвитку ринкових відносин вимагають переосмислення. Участь юридичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин породжує велику кількість не вирішених на сьогоднішній день законодавцем питань, що стосуються визначення його правоздатності, дієздатності і правосуб'єктності в цілому. Все це дозволяє вважати проблему

вивчення цивільної правоздатності юридичної особи як суб'єкта цивільних правовідносин актуальною не тільки з теоретичної, але і з практичної точок зору.

Стан дослідження проблеми. Проблеми, пов'язані з правовою регламентацією інституту цивільної правоздатності учасників цивільних правовідносин, досліджувалися в науковій літературі такими вченими, як: В.Т., Борисова, А. Довгерт, С.О. Іванов, В.В. Кочин, В.М. Кравчук, І.М. Кучеренко, Н.С. Кузнєцова, Р. Майданик, О.О. Первомайський, Р.Б. Прилуцький, В.Д. Примак, Л. Радченко, Т. Сліпачук, О.Є Харитонов та ін.

Метою статті є проведення дослідження особливостей цивільної правоздатності юридичних осіб, виявлення колізій законодавства з досліджуваного питання, аналіз практики його застосування, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення відповідної законодавчої бази.

Виклад основного матеріалу. Юридичні особи як учасники цивільних правовідносин визнаються правосуб'єктними. О.С. Йоффе високо оцінював роль правосуб'єктності як окремого інституту цивільного права, визначаючи його значення нарівні з договором, правом власності¹. Таким чином визнання юридичної особи суб'єктом цивільного права означає наділення її цивільною правосуб'єктністю. Безпосередній правовий зв'язок ознак юридичної особи та її правосуб'єктності, на думку В.Д. Примака, полягає у тому, що ознаки юридичної особи є матеріальними передумовами визнання організації суб'єктом права, що здатні забезпечувати фактичне здійснення цивільної правосуб'єктності юридичної особи².

Структуру правосуб'єктності складають гарантовані законом можливості бути носієм прав та обов'язків, набувати їх, користуватися ними, а також виконувати їх. Найчастіше це поняття визначається через категорію

¹ Йоффе О.С. Об основных вопросах советского гражданского права / О.С. Йоффе // Учен. Зап. ЛГУ. – 1953. – №151 (Вып. 4). – С. 73-85.

² Примак В.Д. Правосуб'єктність та ознаки юридичної особи в контексті її цивільно-правової відповідальності / В.Д. Примак // Вісник господарського судочинства. – 2003. – №4. – С. 226.

«здатність». Слід також погодитися з тим, що вона найбільш точно відображає специфіку змісту правосуб'єктності³.

«Правосуб'єктність юридичної особи» та «правовий статус» – поняття не тотожні. Правовий статус включає різноманітні елементи. Загалом, під правовим статусом розуміється установлене нормами права становище його суб'єктів, сукупність їх прав та обов'язків. У правовий статус входять такі елементи: 1) правосуб'єктність; 2) установлені законом права та обов'язки; 3) гарантії установлених прав; 4) відповідальність суб'єкта за невиконання обов'язків.

Складовими елементами правосуб'єктності юридичної особи є правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Відповідно до ст. 80 ЦК України, юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді⁴. В.Д. Фролов розглядає правоздатність та дієздатність юридичної особи, як наслідки, того, що організація є юридичною особою⁵. Відтак, створену та зареєстровану у встановленому законом порядку юридичну особу, держава наділяє правоздатністю та дієздатністю для того, щоб бути рівноправним учасником цивільного обороту. Як видається, правильною є позиція про те, що можливість бути позивачем і відповідачем в суді – це один з елементів правоздатності особи, яка визначена Цивільним кодексом України (надалі – ЦК України)⁶.

Важливою характеристикою юридичної особи є *правоздатність*. На відміну від фізичних осіб, юридичні особи не є живими істотами і тому не мають природної волі, однак у них діє об'єднана людська воля і об'єднана

³ Надьон В.В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві / В.В. Надьон // Проблеми законності. – 2014. – Вип. 125. – С. 102.

⁴ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/>.

⁵ Фролов В.Д. Правові аспекти реалізації правосуб'єктності юридичної особи / В.Д. Фролов // Вісник господарського судочинства. – 2004. – №2. – С. 221.

⁶ Шишка Р. Стадії створення юридичної особи / Р. Шишка // Історико-правовий часопис. – 2014. – №1. – С. 55-56. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2014_1_17.

людська сила в певному напрямі, зумовленому метою створення юридичної особи. Внаслідок цього за юридичною особою і визнається можливість бути суб'єктом права⁷.

Правоздатність юридичної особи визначається через здатність мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині⁸.

Правоздатність юридичної особи поділяють на загальну та спеціальну. З одного боку слід наголосити на тому, що спеціальна правоздатність юридичної особи може бути передбачена лише законодавчим актом. Таке передбачення не залежить від бажання учасників організації і пов'язується із чітким закріпленням в законі ознак окремих видів та організаційно-правових форм юридичної особи.

Учасники цивільного обороту одержують із найменування юридичної особи, яке містить вказівку на організаційно-правову форму, первинну інформацію про правове положення цього суб'єкта, що є загальною для всіх подібних юридичних осіб. Ця обставина є особливим захисним механізмом інтересів суб'єктів у цивільному праві. Натомість, якщо підприємницьке товариство обмежує свою діяльність якимись конкретними видами, вказуючи їх вичерпний перелік, то вони не набувають якоїсь спеціальної правосуб'єктності порівняно із іншими товариствами однойменної організаційно-правової форми. Тобто, можна констатувати, що спеціальна правоздатність може бути встановлена і засновниками юридичної особи, які при її створенні самі визначають мету і завдання майбутньої діяльності.

Таким чином, визначення правоздатності має суттєве значення для юридичної особи, оскільки визначає основні принципи її участі в обороті і побудову внутрішньої організаційної структури. У процесі вибору організаційно-правової форми юридичної особи, засновники враховують

⁷ Цивільне право України: в 2 т. / О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгрет та ін. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – К. 1. – С. 109.

⁸ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/>.

майбутній вид правоздатності, на підставі цього визначають ефективність свого вибору. Так, науковці стверджують, що юридичні особи публічного права, які наділені імперативними повноваженнями мають спеціальну правоздатність, обсяг якої визначається актом про заснування такої юридичної особи⁹.

Цивільна правоздатність юридичної особи *виникає* з моменту її створення. Цій події передуює процес ухвалення рішення про створення юридичної особи шляхом волевиявлення осіб, яке фіксується у визначеному виді установчого документа.

Р. Шишка виділяє три стадії створення юридичної особи, а саме ініціативна, організаційна та легалізаційна¹⁰. На першій стадії відбувається формування інформаційної ідеї юридичної особи. В процесі чого учасники (засновники) обдумують та обговорюють стратегію щодо вибору виду та організаційно-правової форми діяльності юридичної особи, формулюють певний бізнес-план, визначаються із метою діяльності організації. На цій стадії ще не відбуваються прийняття правових рішень, які тягтимуть настання юридичних наслідків.

Наступною є організаційна стадія, на якій вчиняють підготовчі дії до процесу легалізації юридичної особи. Можливе формування статутного фонду, нотаріальне посвідчення установчих документів тощо. На цій стадії учасники юридичної особи оформляють певні правовстановлюючі документи, що свідчить про юридичну закріпленість їх наміру об'єднатися в одну організацію.

Заключна стадія є легалізацією юридичної особи у встановленому законом порядку. Для державної реєстрації створення юридичної особи подається відповідний пакет документів, перелік яких визначено у ч. 1 ст. 17 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб –

⁹ Блащук Т.В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах / Т.В. Блащук // Приватне право і підприємництво. – 2009. – №8. – С. 52.

¹⁰ Шишка Р. Стадії створення юридичної особи / Р. Шишка // Історико-правовий часопис. – 2014. – №1. – С. 69-70. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2014_1_17.

підприємців та громадських формувань» від 15 травня 2003 року № 755-IV¹¹. Вказаним законодавчим актом також визначено спеціальний перелік документів, які мають подаватися для державної реєстрації створення юридичних осіб зі спеціальним статусом.

Поряд з цим слід уточнити, що не завжди з цього моменту юридична особа може реалізовувати свою правоздатність повною мірою. І тому потребує уточнення той аспект, що правоздатність юридичної особи, яка виникла з моменту її створення, не може бути реалізована у повному обсязі до вчинення певних юридично значимих дій (наприклад, одержання спеціального дозволу (ліцензії). Окрім цього правоздатність юридичної особи може змінюватися у процесі періоду її діяльності.

Цивільна правоздатність юридичної особи *припиняється* з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Складовою частиною правосуб'єктності юридичної особи є можливість створювати представництва та філії. Їх правовий статус дещо відмінний, що безпосередньо впливає із норм цивільного законодавства. Залежно від обсягу наданих повноважень, філія здійснює всі або частину функцій юридичної особи, а представництво – відповідно саме собою представництво і захист інтересів юридичної особи.

Правоздатність та дієздатність юридичної особи є взаємообумовленими, оскільки набуваючи правоздатності, вона одразу стає дієздатною. Це загально визначене положення на сьогодні у літературі науковці намагаються спростувати, вказуючи на випадки обмеження дієздатності юридичної особи у процесі проведення процедури банкрутства¹². І.Р. Калаур намагається пояснити обмежену дієздатність юридичної особи

¹¹ Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15 травня 2003 року № 755-IV // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/755-15>.

¹² Зозуляк О.І. Обмеження дієздатності юридичної особи / О.І. Зозуляк // Приватне право і підприємництво. – 2009. – Вип. 8. – С. 61-64.

випадками, коли фактично виконавчий орган юридичної особи відсутній чи не функціонує, або не може здійснювати своїх повноважень¹³.

«Добросовісність» та «розумність» є оціночними поняттями. Установлення їх змісту судом здійснюється шляхом вказівки на конкретні випадки недобросовісної поведінки сторін під час виконання своїх зобов'язань. Оціночні поняття надають правозастосовним органам певну свободу у тлумаченні норми через можливість зміни оціночних визначень залежно від наявних обставин. Використання оціночних понять надає динамічності, здатності більш повно відповідати мінливим реаліям сьогодення. Відсутність легального визначення змісту правової категорії обумовлює доцільність суду формулювати її застосування до кожної конкретної ситуації, до груп суспільних відносин. Лише аналіз судової практики дозволяє визначити певні об'єктивні критерії оціночного поняття.

Добросовісність та розумність є якісними показниками відношення особи до покладених на неї функцій. За допомогою них визначаються межі, в яких поведінка суб'єкта визнається правомірною, тобто такою, яка відповідає правовим вимогам, інтересам суспільства, держави та окремих осіб. Вимога розумності дій органу юридичної особи, означає законодавчо установлені межі діяльності уповноваженої особи у сфері реалізації можливостей, що є змістом цих прав. Відтак, нерозумні дії цих органів слід розглядати як такі, що порушують визначені межі, а тому є неправомірними. Однак, слід враховувати також інший аспект розумності. Він стосується випадків, коли особі, яка діє в інтересах юридичної особи, необхідно обрати один із варіантів такого правомірного діяння. Думається, що в розглядуваному випадку розумність діяльності органу юридичної особи означає найбільш оптимальну дію в інтересах юридичної особи. Повертаючись до добросовісності органу або особи, яка виступає від її імені юридичної особи, слід зауважити, що під цим критерієм має розумітися вчинення дій відносно

¹³ Калаур І.Р. До питання про право власності юридичної особи / Іван Романович Калаур // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства: Збірник наукових статей. – Х. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 83-89.

суб'єктивного права таким чином, щоб при цьому нікому не заподіювалася шкода, не створювалася загроза її заподіяння.

Структурним елементом цивільної правосуб'єктності слід вважати також *деліктоздатність*. Серед науковців не існує єдності позиції щодо установлення співвідношення між поняттями «правоздатність», «дієздатність» та «деліктоздатність». Основна проблема стосується структурованості деліктоздатності. Так, одні вчені прирівнюють деліктоздатність до самостійного елемента правосуб'єктності (поряд із цивільною правоздатністю і цивільною дієздатністю), інші – розглядають її в якості складової частини цивільної дієздатності. Висловлюється також позиція про те, що деліктоздатність одночасно виступає елементом і цивільної правоздатності, і цивільної дієздатності. Як видається, що раціональне зерно міститься саме в останній науковій позиції. Саме цей підхід розширює уявлення про дієздатність. Оскільки, як відомо, нести цивільно-правову відповідальність можуть лише дієздатні суб'єкти, тобто особи, здатні керувати своїми діями і правильно передбачати їх можливі наслідки.

Стосовно дієздатності слід зауважити, що вона складається із двох основних елементів: 1) здатності до вчинення правомірних дій; 2) здатності нести цивільно-правову відповідальність. Своєю чергою, перший елемент можна поділити на здатність вчиняти правочини, а другий – на здатність нести договірну та позадоговірну відповідальність. У другий елемент дієздатності включається деліктоздатність, тобто здатність нести деліктну відповідальність.

Позадоговірна відповідальність організації може настати внаслідок різноманітних діянь, вчинених його органами, працівниками, учасниками. Саме їх діями безпосередньо заподіюється шкода, а відповідальність юридичної особи тут існує як прояв її деліктоздатності. Структурна особливість розглядуваних деліктних зобов'язань залежить від того, хто є безпосереднім заподіювачем. Саме тому не випадково вивчення

відповідальності юридичної особи в основному здійснюється в аспекті специфіки її вини. Н.В. Козлова стверджує, що вина юридичної особи, як суб'єкта цивільно-правової відповідальності, є його власною виною, а не виною його органів, учасників, працівників чи інших осіб¹⁴. Через призму вини і співвідношення діянь безпосередніх заподіювачів та юридичної особи можна розпізнати суть деліктоздатності останньої: здатність юридичної особи нести деліктну відповідальність є її особистою характеристикою.

До характеристики деліктоздатності слід вдатися більш детально. Суб'єкти цивільних правовідносин не завжди належно користуються своїми права та здійснюють відповідно до установлених правил свої обов'язки. З метою припинення протиправної поведінки, держава не лише визначає межі управомоченості, але й диференціює заходи впливу, залежно від виду суб'єкта. В.В. Надьон зауважує, що «безпосередній зміст деліктоздатності складають соціально й економічно забезпечені можливості особи нести покладені на неї заходи відповідальності, обсяг якої вимірюється сукупністю передбачених законом заходів впливу»¹⁵. При цьому виникає слушне запитання: чи є настільки важливим для контрагентів наявні заходи впливу на порушника?. Як видається, для них більш важливіше одержати задоволення своїх власних вимог. Однак, на відміну від фізичних осіб, коли шкода може бути відшкодована батьками чи опікунами, законодавчо не передбачено додаткової відповідальності третіх осіб за зобов'язаннями юридичної особи.

У науковій літературі під деліктоздатністю юридичних осіб, зокрема, розуміють: 1) «юридично визнана фактична здатність організації – суб'єкта цивільної відповідальності до реального виконання в певному обсязі обов'язків з відшкодування завданої іншим особам договірної чи

¹⁴ Козлова Н.В. Правосубъектность юридического лица / Н.В. Козлова. – М.: Статут, 2005. – С. 85.

¹⁵ Надьон В.В. Элементы правосубъектности в гражданском праве / В.В. Надьон // Проблемы законности. – 2014. – Вып. 125. – С. 107.

позадовірної шкоди»¹⁶; 2) «здатність особи своїми діями набувати цивільні права та виконувати обов'язки; здатність нести відповідальність за цивільні правопорушення»¹⁷.

Здатність нести відповідальність за протиправну поведінку обумовлюється також реалізацією права у сфері можливості виступати позивачем та відповідачем у суді. Філії та представництва таким правом не користуються. У судовій практиці мають місце випадки заміни неналежного відповідача. Як приклад можна навести рішення Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 03 листопада 2016 року¹⁸, у якому зазначається, що позивач звернувся до суду з позовом до ОСОБА_3 структурного підрозділу ОСОБА_4 авіаційного університету Слов'янський коледж ОСОБА_4 авіаційного університету про стягнення заборгованості по стипендії. В судовому засіданні прокурором було заявлене клопотання про зміну первісного відповідача на належного відповідача ОСОБА_4 авіаційний університет в особі відокремленого структурного підрозділу Слов'янський коледж ОСОБА_4 авіаційного університету. Суд прийшов до висновку, що клопотання прокурора підлягає задоволенню з огляду на те, що відповідно до відомостей з єдиного державного реєстру, відокремлений структурний підрозділ ОСОБА_4 авіаційного університету Слов'янський коледж ОСОБА_4 авіаційного університету має правовий статус суб'єкта без права юридичної особи. Відповідно до ч. 3 ст. 38 ЦПК України юридичних осіб представляють їхні органи, що діють у межах повноважень, наданих їм законом, статутом чи положенням, або їх представники. У зв'язку з цим філія авіаційного університету не наділена цим правом, тому не може бути відповідачем у суді.

¹⁶ Примак В.Д. Деліктоздатність як елемент змісту цивільної правосуб'єктності юридичної особи / В.Д. Примак // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – №1–2. – С. 103.

¹⁷ Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 121.

¹⁸ Рішення Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 3 листопада 2016 року / Справа 243/ 8426/16-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62441740>.

Деліктоздатність та дієздатність юридичної особи перебувають у прямому причиновому зв'язку. Це, зокрема, проявляється у тому, що попередньо неналежно реалізуючи свою дієздатність і заподіюючи шкоду контрагентів, у юридичної особи виникає обов'язок на її відшкодування.

Висновки. Структурними елементами правосуб'єктності визначається правоздатність, дієздатність та деліктоздатність. Базовим ядром правосуб'єктності юридичної особи є правоздатність, яка визначається у законодавстві, як здатність мати такі ж цивільні права та обов'язки, як і фізична особа, за винятком тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. У науковій статті стверджується, що таке законодавче положення має певні змістовні вади, оскільки не повною мірою відображає правовий статус юридичної особи. При цьому запропоновано викласти ч. 1 ст. 91 ЦК України у такій редакції: «Цивільна правоздатність юридичної особи визначається здатністю мати цивільні права, які відповідають меті діяльності, визначеної в установчих документах і здійснювати пов'язані з цією діяльністю обов'язки».

Анотація

Статтю присвячено питанням структури та співвідношення елементів цивільної правосуб'єктності юридичної особи. На основі аналізу різних доктринальних підходів робиться спроба довести, що правоздатність та дієздатність юридичної особи володіють як рисами, характерними для всіх суб'єктів цивільного права, так і специфічними особливостями.

Summary

The article is dedicated to the questions of structure and correlation of elements of civil legal personality of a legal entity. On the basis of analysis of different doctrinal approaches the author makes an attempt to prove that legal capacity and capability of legal entity has features typical to all subjects of civil law, as well as some peculiarities.

Використана література:

1. Иоффе О.С. Об основных вопросах советского гражданского права / О.С. Иоффе // Учен. Зап. ЛГУ. – 1953. – №151 (Вып. 4). – С. 73-85.
2. Примак В.Д. Правосуб'єктність та ознаки юридичної особи в контексті її цивільно-правової відповідальності / В.Д. Примак // Вісник господарського судочинства. – 2003. – №4. – С. 224-227.
3. Надьон В.В. Елементи правосуб'єктності в цивільному праві / В.В. Надьон // Проблеми законності. – 2014. – Вип. 125. – С. 100-109.
4. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV // Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/>.
5. Фролов В.Д. Правові аспекти реалізації правосуб'єктності юридичної особи / В.Д. Фролов // Вісник господарського судочинства. – 2004. – №2. – С. 219-225.
6. Шишка Р. Стадії створення юридичної особи / Р. Шишка // Історико-правовий часопис. – 2014. – №1. – С. 69-73. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2014_1_17.
7. Щербина В.С. Суб'єкти господарського права: Монографія / В.С. Щербина. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 264 с.
8. Блащук Т.В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних відносинах / Т.В. Блащук // Приватне право і підприємництво. – 2009. – №8. – С. 51-56.
9. Зозуляк О.І. Обмеження дієздатності юридичної особи / О.І. Зозуляк // Приватне право і підприємництво. – 2009. – Вип. 8. – С. 61-64.
10. Калаур І.Р. До питання про право власності юридичної особи / Іван Романович Калаур // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства: Збірник наукових статей. – Х. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 83-89.
11. Козлова Н.В. Правосубъектность юридического лица / Н.В. Козлова. – М.: Статут, 2005. – 220 с.
12. Примак В.Д. Деліктоздатність як елемент змісту цивільної правосуб'єктності юридичної особи / В.Д. Примак // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – №1-2. – С. 98-104.
13. Цивільне право України: Академічний курс: Підручник: У двох томах / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – Т. 1. Загальна частина. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 520 с.
14. Рішення Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 3 листопада 2016 року / Справа 243/ 8426/16-ц // Єдиний державний реєстр судових рішень України. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62441740>.